

MANIPULAREA COGNITIVĂ ÎN TOTALITARISM ȘI EFECTELE SALE TÂRZII

Adrian Neculau

Cuvântul *manipulare* este astăzi violent respins, majoritatea indivizilor imaginându-se doar în situații de victime, niciodată în postura de manipulatori. În gândirea socială, manipulatorul este considerat fabricant de “adevăruri” utile unui grup de interese, conspirator în slujba unor forțe malefice; acești indivizi se recrutează dintre ambițioșii și ranchiunoșii năzuind să dețină putere asupra celorlalți, pe care nu-i pot subordona fără a recurge la mijloace obscure. Strategia manipulatorului constă în devalorizarea și destabilizarea victimei, neezitând să divizeze grupul, să culpabilizeze exploatănd buna credință, să interzică sau să deturneze convingeri. Ca tehnică, el utilizează exagerarea sau simularea, caricaturizarea credințelor celorlalți, deformarea și interpretarea faptelor, transformarea victimei în ins iresponsabil, lipsit de demnitate, rău cetățean (Chalvin, 2001).

Manipulatorul se prezintă, de regulă, ca exponentul unor valori absolute, ca purtător al voinței majorității, ca reprezentând partea sănătoasă a societății. Jocul manipularii presupune îmbinarea presiunii psihice, morale, cu (adesea) cea fizică, asupra victimei, pentru a-i schimba structurile cognitive, în scopul deturnării capacității sale de analiză și de reacție normală la stimulii sociali.

Teroarea ca model pedagogic

Am încercat, în mai multe rânduri, să dovedesc, utilizând modele de analiză de inspirație psihosociologică, că un anumit tip de context social-politic, “modelat” în numele unei ideologii, după un program elaborat de către un grup dominant (grup de putere), livrează “beneficiarilor” o experiență socială și de cunoaștere “dirijată”, utilă consolidării puterii grupului respectiv. Totul într-o formulă “educativă”, controlată de către gardieni ai gândirii bine coordonați, având ca efect formarea unor reprezentări sociale balizate de reguli rigide, tabele de orientări, repertorii de norme. Individul format în asemenea condiții nu are decât soluția “adaptării” la “cerințe”. El nu mai are un discurs normal, el nu comunică personal, ci caută “formula justă”, dezvoltând strategii de supraviețuire. Într-un text publicat în 1991 am încercat să identific mecanismele care au făcut posibilă realizarea unui program de anihilare a gândirii independente prin crearea unor modele organizaționale rigide, dirijate, veritabile aparate destinate controlului total al individului, generatoare de frică, stimulând comportamentul birocratic, ritualizarea și delatiunea. Dacă contextul este “construit” astfel încât să controleze individul și grupul în articulațiile sale importante, atunci aceștia vor reacționa după schema cognitivă cu care au fost obișnuiți. Dacă se “precodează”

realitatea, dacă se livrează “ghiduri de acțiune”, se pot determina anumite anticipări și așteptări (Flament, 1997). Prin controlul sistemului de formare (a conținuturilor, a metodelor didactice, a stilului interacțional), de exemplu, se pot obține serii de indivizi modelați după forma dorită.

Modelul acesta de “educație” are ca obiectiv formarea standardizată a individului mediu, a “omului muncii” dispus să se încadreze într-un program care-l va înarma cu instrumente ce-i permit adaptarea fără probleme la contextul său social. Omul “adaptat” populează astăzi spațiile organizaționale, el nu sesizează că s-a schimbat contextul și că nu mai are nevoie de structurile cognitive învățate într-un alt context. El reprezintă un model de reușită al pedagogiei manipulării. Ce se putea face însă cu cei care, prin formația inițială sau posibilitatea accesului la o cunoaștere alternativă, rezistau unui proces de educație pentru toți? Cum puteau fi aceștia determinați să accepte noile standarde culturale?

Pentru indivizii considerați irecuperabili prin metode “normale” s-au găsit alte mijloace cu ajutorul cărora să li se înfrângă rezistența la schimbare: decăderea din drepturi civice, închisoarea, inducerea fricii prin organizarea terorii, după modelul sovietic. Analiza acestui model acțional o găsim la Hannah Arendt: totalitarismul la putere, pentru a obține “dominația totală”, înfrânge pe oponent și face imposibilă orice opoziție mai departe. Stabilitatea regimului totalitar depinde de izolarea oponentilor, de “sustragerea acestora din lumea celorlalți, din lumea celor vii în general”.

Instaurarea guvernului Groza, la 6 martie 1945, a avut drept consecință, cum se știe, subordonarea totală a instituțiilor statului față de noul regim politic, fapt ce a condus la instalarea regimului totalitar. Avem un tablou al consecințelor, realizat recent de un istoric englez: au fost desființate principalele partide de opoziție și s-a impus modelul partidului unic, au fost îndepărtați vechii magistrați, înlocuiți cu adepți fanatici, unii fără o minimă formație juridică, au început valurile de arestări, adversarii politici au fost taxați drept “elemente dușmănoase” și “sabotori”, recomandându-se lichidarea acestora “fără milă”, pe baza unui nou sistem juridic, copiat după cel sovietic, s-au impus normele și practicile staliniste în viața socială (Deletant, 2001). Ieșit din ilegalitate, unde lupta fracționistă și eliminarea adversarilor funcționa ca o lege a supraviețuirii, partidul ajuns acum la putere prelungeste această metodă în noul context, proiectând, la nivel național, “un fanatism uluitor pentru neofiți și terifiant pentru cei avizați” (Tismăneanu, 1996). Cum descrie politologul româno-american această “psihologie comunistă”, cum o numește el? Intoleranța, exclusivismul și rigiditatea în tratamentul aplicat eventualilor adversari și “îndârjirea” împotriva celor de altă factură spirituală, combinate cu inapetența pentru comunicare s-ar datora unui complex antiintelectual, resimțit acut de activiștii de origine muncitorească (în viziunea leninistă, intelectualii apăreau ca elemente șovăielnice, fragile, lipsite de convingeri ferme și principii solide). Era normal deci ca statutul de intelectual să genereze suspiciuni, rezerve sau chiar ură fățișă. Era valorizat, în schimb, profilul individului atașat, credincios, disciplinat. Cultura politică a stalinismului românesc s-a construit din caracteristici precum “autoritarismul, centralismul exacerb, venerarea instanțelor conducătoare și persecutarea puținilor militanți cu spirit critic, fracționismul, rigiditatea doctrinară și refuzul dezbaterilor teoretice, intoleranța, exclusivismul, loialitatea nețărâmură față de centrul mondial al comunismului și desconsiderarea tradițiilor naționale”. Un tablou social-politic cât se poate de complex, generator al unor consecințe devastatoare în plan psihosociologic, pentru indivizi și grupuri. Aurora Liiceanu (2003) observă cu pertinentță: regimul de tip sovietic în spațiul românesc s-a “consacrat” utilizând două pârguri psihologice, într-o succesiune

bine gândită: teroarea și obediența. Prima etapă s-a caracterizat prin teroare și a avut drept consecință instaurarea fricii ca mod de viață, a doua etapă a fost de consolidare a “rezultatelor” obținute, adică supunerea generalizată, cu consecințele sale, pasivitatea și izolarea mentală.

Strategia utilizată pentru a înfrânge gândirea independentă a fost aceea de a induce *frica generalizată* prin încarcerarea tuturor acelor care manifestau rezistență la presiunea ideologică și inducerea aceleiași sentiment familiilor, celor apropiați. În închisori se utiliza pedagogia supunerii prin *foame, frig și bătaia* a celor supuși experimentului de schimbare cognitivă planificată. Mărturiile unor Constantin Giurescu sau Nicolae Mărgineanu înfățișează situații inimaginabile de utilizare a violenței pentru a schimba reperele victimei, credința sa în norme, valori, bune sentimente. Avem în aceste mărturii, cumulate, toate mijloacele prin care cineva poate fi total înfrânt: umilirea, înjosirea până la pierderea stimei de sine, provocarea durerii atroce care anihilează judecata, răpirea demnității umane.

Frant Tandara, torționarul-spovedit, rezuma cinic filosofia de viață a celui care provoacă aceste suferințe, inspirată de “opțiunea” sa ideologică: era, zice, “înrațit împotriva burgheziei la maxim”, încât “i-aș fi omorât pe toți”. Iată și punerea în practică: ”Dacă aveam ofiță pe cineva, îl terminam cu bătaia”. Alături de bătaia “pură” mai erau utilizate și alte tehnici, perfecționate: bătaia cu creionul peste testicule, zdrobirea degetelor în canatul ușii, sugrumarea, asfixierea, lovitură după ceafă, capabilă să provoace moartea, electrocutarea la tălpi, bătaia cu “săculeții de nisip” și cu cearceafuri ude până când individului i se dezlipeau plămânii și scuipa sânge...

Să apelăm la relatarea istoricului C. Giurescu, privind atitudinea unuia dintre vestiții temniceri, Cioplan. Într-o zi, unul dintre deținuți, exasperat de suferință, i-a spus: “Mai bine ne-ați împușca”. Cinic, Cioplan răspunde: “Noi comuniștii nu omorâm, avem metodele noastre care să te facă să te dai singur cu capul de pereți”. Și iată comentariul istoricului: “În ce privește Sighetul, vorba lui s-a adeverit: n-au fost executați oameni; s-au sinucis ei de disperare, au pierit de boală, lipsiți de îngrijire medicală, sau au înnebunit. Cred că nu există în toată țara o altă închisoare care să dea un procent așa de mare de morți, de sinuciगाși și de nebuni”.

Nici mai târziu, după era stalinistă, când metodele de exterminare fizică au fost oarecum abandonate, sistemul de presiune nu era mai blând. Iată mărturia unui romancier saș, Egnald Schlattner, care a făcut închisoare în România și apoi cariera literară în Germania (tradus recent și în limba română). El a fost arestat pentru un “delict de cavalier”, adică “omisiunea denunțării”. Iată cum evoca atmosfera “anchetelor pe timp de noapte”: “fără să te brutalizeze, să te bată, ca înainte, în era stalinistă. Era un interogatoriu în cruce: trei inși te întrebau și sugerau anumite idei, fără să pronunțe nici măcar un nume. Erăi astfel forțat să mărturisești anumite lucruri care nici nu s-au întâmplat. La sfârșitul unei asemenea nopți, eram și eu convins că le-am făcut. Abia în celulă îmi dădeam seama că mărturisisem cu totul altceva față de realitate. *Erau metode de teroare psihică* (s.n.). Aici văd eu tragicul. Când l-au arestat pe fratele meu după șase luni, i-a arătat: uite acest proces-verbal, fratele tău te-a turnat”.

Desigur, toate aceste metode de presiune urmăreau un scop precis: înfrângerea capacității de rezistență fizică și psihică a celor supuși tratamentului, schimbarea structurii interioare a personalității lor prin eliminarea reperelor acesteia, îndeosebi prin anihilarea încrederii în valorile colective, în solidaritatea de grup. O specialistă în antropologie, Mary Douglas (2002), care a studiat grupurile de mici dimensiuni, ne explica: supraviețuirea și schimbările grupurilor latente sunt rezultatul interdependenței

complexe și a schimburilor reciproce multiple. Individul rațional este prins într-un set de relații și obligații, fără alternativă (sau, dacă există alternativă, alegerea acesteia duce la distrugerea eșafodajului), refuzul colaborării fiind penalizat prin aplicarea unor sancțiuni. Nu e vorba aici de cooperare sau de încredere, pentru că nu există o posibilitate de alegere, singura opțiune este cea a supunerii. Cei supuși presiunii sunt niște “factori pasivi” care vor acționa ca urmare a unor constrângeri, fără a li se oferi posibilitatea judecății personale sau inițiativei. Schimbările au loc datorită unei “irezistibile forțe coercitive venite de undeva din exterior”. Cum au loc schimburile dintre grupuri, în cazul abordat aici? Grupul de deținuți este supus unor formidabile presiuni de către grupul de supraveghetori. Se acționează concomitent asupra fiecărui individ, cât și asupra grupului ca întreg. Când indivizii cedează unul câte unul, pe rând, grupul își schimbă și el reperele, renunță treptat la setul de valori, putându-se ajunge până la abandonarea totală a trăsăturilor ce-l definesc.

Nu se cunosc cifrele exacte ale celor care au fost deținuți politic în închisorile din România. Numai în deceniul 1948-1958 se pare că au fost arestate peste 100.000 persoane. Deletant crede că această cifră este modestă. Recent el estimează că în coloniile de muncă, organizate în scopul “reeducării prin muncă a elementelor ostile RPR”, erau deținuți, prin anii '50, aproximativ 180.000 persoane, dintre care numai 40.000 se găseau la Canal. Iar Dej a recunoscut el însuși că au fost arestați 80.000 țărani care nu voiau să se înscrie în colectiv. Se mai adaugă acestor cifre și victimele deportărilor în masă a celor care erau considerați persoane nesigure: foști ofițeri, judecători, avocați, industriași, agricultori care dețineau peste 10 ha de pământ. Cifra de 300.000 avansată de unele surse, pentru această perioadă, nu pare nerealistă. În cartea de memorii din închisoare a lui Pavlovici se avansează însă o cifră halucinantă: două milioane de persoane ar fi avut de suferit din motive politice: reținuți, anchetați, condamnați, internați în colonii de muncă sau în clinici de psihiatrie, deportați. “Dintre acestea, crede, au pierit în celule sau în lagăre de exterminare cam 300.000” (p. 74). Să ne gândim apoi că fiecare arestat avea o familie - părinți, soție, copii. Putem multiplica această cifră de cel puțin trei-patru ori. Mai erau și alte rude, vecinii, colegii, cunoscuți. “Exemplul” avea efect multiplicator. Frica stăpâna o bună parte din populație.

Am abordat acest subiect – *frica* – în timpul unei convorbiri cu Serge Moscovici. Desigur, ne raportăm la alt context, la perioada terorii legionare, dar concluziile sale se aplică la orice situație asemănătoare, ca aceasta la care ne referim. “Frica, ne-a împărtășit psihosociologul francez, înseamnă ceva care vine din interiorul tău. E ca și cum, un timp, ai fi adunat lucruri amenințătoare, agresive etc., dar frica o simți chiar și în absența a ceea ce a generat-o”. Ea cuprinde organismul, individual sau social, determinând o modificare a conduitei normale. “Există ceva patologic în frică: ea provine dintr-o sumă de amenințări, spaime, umilințe și cuvinte – să nu uităm cuvintele, pentru că ele cântăresc destul de mult în declanșarea fricii... Supus acestui cumul de termeni constitutivi ai fricii, ajungi să faci aproape orice pentru a o evita, pentru a scăpa de ea... Situația nu se schimbă în mod esențial dacă, depășind individualul, trecem la nivelul colectivității, deoarece frica funcționează contagios, e într-adevăr ca o boală care «se ia», se transmite cu rapiditate, de la individul contaminat la cei sănătoși”.

Frica generalizată, multiplicată, transmisă prin diferite canale de comunicare nu afectează numai pe cei care erau considerați opozanți ai regimului. Ea stăpâna, deopotrivă, și pe adepți, pe cei care s-au “orientat” la timp. Unul dintre interlocutorii noștri (Neculau, 2001), un individ care a făcut carieră în timpul regimului comunist, ajungând până la statutul de șef de cadre într-o întreprindere, deși avusese o situație

materială bună în vechiul regim (“...am pierdut pământ, am pierdut o casă...”), mărturisește: “îmi era frică mereu să nu pășesc alături, ... să nu fac vreo prostie; să nu vorbesc de rău pe comuniști... că a doua zi nu mai eram acasă”. Și explica: “Pe vremea comuniștilor, cum să vă spun eu, au fost oameni care au făcut pușcărie pe nedrept, adică, dacă înainte de a veni comuniștii, eu am avut ciudă pe tine că tu erai chiabur, acum a venit rândul meu... eu mă duceam cu minciuna și spuneam că, uite, X a fost legionar, a fost... au fost cazuri în care cineva avea ciudă pe un om și acesta a făcut pușcărie pe nedrept”.

Frica aceasta generalizată nu putea fi obținută decât prin organizarea unui climat de *violență instituționalizată*, prin generalizarea represiunii, transformarea brutalității în fapt cotidian, prin terorizarea populației cu ajutorul violenței gestionate de stat. Sintagma propusă de Hannah Arend – “banalitatea răului” – pare să se potrivească perfect pe realitatea descrisă de istoricul român Marius Oprea. “Răul” devenise o caracteristică “banală”, curentă, un mod de existență pentru majoritatea populației. O trăsătură esențială a contextului social și “cultural”. “Răul impregnase universul cotidian, se banalizase”, inoculând frica maladivă față de orice împotrivire, construind reprezentarea socială a unei forțe implacabile, a “unei puteri malefice de-a dreptul supranaturală”. Reprimările violente ale oricăror acte de împotrivire sau de simplu refuz erau astfel receptate ca reacții aproape “normale”, anesteziind orice atitudine critică, orice comportament de distanțare. Din închisori și lagăre de muncă frica “a ajuns în stradă și a intrat în casele oamenilor”, a devenit un fapt cotidian, un comportament de apărare *normal*. Normalitatea aceasta însemna reprimarea interioară a oricărei reacții de opunere, supunerea inconștientă, oarbă în fața forței brutale, obedientă în orice gest. La început exterior, determinat de frica de represalii, acest comportament a devenit, cu timpul, caracteristică a personalității pentru majoritatea populației.

Inducerea terorii a devenit model “cultural-pedagogic”. Un regim de teroare învâluie pe fiecare individ (și grupurile) într-o plasă de constrângeri cognitive, îl determină să-și (auto)cenzureze judecățile și atitudinile, îl silesc să elimine din stilul său cognitiv orice opțiune care ar putea provoca represiune. Odată fixate, aceste *pattern-uri* comportamentale nu mai au nevoie de multe întăriri.

Experimentul psihosociologic de la Pitești

“Fenomenul Pitești”, numele sub care sunt descrise ororile care s-au petrecut la închisoarea din Pitești începând cu 1949, nu s-a născut din senin. Terenul a fost “pregătit” prin instituționalizarea unor relații de control total asupra celor deținuți, utilizându-se mijloacele descrise în paragraful anterior. Piteștiul a fost “laboratorul” în care s-au aplicat, într-o formulă concentrată, toate metodele invocate mai sus.

Există acum, despre așa zisul “experiment de la Pitești”, numeroase documente și mărturii, dar mult timp s-a păstrat un secret desăvârșit cu privire la ceea ce s-a întâmplat acolo. Nici chiar deținuții vechi, care au trecut prin mai multe închisori, n-au aflat adesea decât întâmplător, prin aluzii vagi, despre aceste evenimente. Anchetele declanșate, la câțiva ani de la încheierea acestui teribil experiment pe subiecți umani, în 1952, scot la lumină fapte și comportamente care nu au mai fost întâlnite, nici chiar în cele mai represive regimuri. Desigur, ne referim la regimurile oarecum cunoscute, “familiare” nouă. Dacă comparăm cu unele metode utilizate în Cambodgia sau America de Sud atunci chiar și Piteștiul pălește (Cesereanu, 2001).

Principala desfășurare s-a petrecut la Pitești, în anul 1949, dar și la Gherla sau la Suceava, puțin înainte, unde s-a pregătit strategia. Un participant-victimă la Pitești ne

informează, recent, că “fenomenul Pitești s-a extins, în forme specifice, și în alte închisori, cum ar fi Târgu Ocna, Ocnele Mari, Târgușor, Baia Sprie, Aiud, dar, datorită numărului mai mic de «reeducați» trimiși să aplice tehnicile de tortură, precum și curajului deținuților, care, în unele închisori (Târgu Ocna), s-au opus pe față, nu a luat formele apocaliptice de la Pitești și Gherla” (Boldur-Lătescu, 2002). Cei interogați cu privire la statutul lor de victime neagă adesea faptele, atât de mare a fost spaima ce li s-a inoculat. Editorii unui volum de “documente ale reeducării” de la Pitești și Gherla cred că “acțiunea este unică în lume, atât prin brutalitatea metodelor întrebuintate, cât și prin întinderea lor”.

Se pare că inițiativa a aparținut unui grup legionar, dar la acțiuni, cum dovedesc mărturiile recente, au participat și deținuți aparținând altor partide și mișcări sau chiar oameni care nu aveau o apartenență politică (Popescu, 2002). S-ar putea spune că au fost recrutați (sau s-au oferit) cei care aveau în sistemul lor de personalitate o componentă agresivă și o dorință de control a celorlalți mai pronunțată. Cei mai mulți participanți prezentau, în structura lor, trăsături patologice vizibile. N. Ioniță, subiect supus macabruului experiment, de profesiune medic, crede a fi depistat la foștii săi torționari câteva trăsături specifice: supraestimarea propriilor calități, hipertrofierea patologică a propriei persoane, delir paranoic, dezordine mintală progresivă, gândire confuză. El a observat, treptat, la cei ce și-au asumat rolul de a-i educa pe ceilalți, un proces de disociere a persoanei, “spargerea în bucăți a unității și integrității” personalității, “lipsa de coeziune și de sincronizare a proceselor psihice fundamentale”. Când intră în “misiune”, observă doctorul Ioniță, “fiecare dintre ei devenea un altul”. Ei nu-și mai aparțineau, nu mai aveau istorii individuale, renunțau la trecutul lor și la convingerile lor. Ei trăiau o continuă stare de tensiune, își făceau un merit din afișarea “indiferențismului agresiv”, aveau o “plăcere instinctuală” de a provoca suferință. Se prezentau ca personalități scindate. Iată numai două exemple: deși inteligent și dotat cu voință puternică, Eugen Țurcanu, torționarul-șef, avea, după mărturiile unui fost deținut, “o perseverență de dement”, nu-l speria sângele și moartea, era sentimental și sadic, dar și obsedat de corectitudinea relațiilor mărunte. Probabil torturat și el cândva, Dan Deaca, celebru pentru “lovitura diaca” la ficat, își asuma cu mândrie “firea de criminal” și se lăuda că se antrenase pentru a avea sânge rece tăind cozile pisicilor.

Să rememorăm faptele: totul a început în penitenciarul din Suceava, în 1948, unde conducerea instituției experimentează o strategie de “reeducare” asupra unui grup de deținuți-studenți, foști legionari. Metoda utilizată? Lectura în comun a unor broșuri de propagandă și discuții de grup pe marginea celor citite, urmărindu-se schimbarea concepției ideologice a celor implicați. O metodă elaborată în aceeași perioadă în Statele Unite, în urma unor cercetări de formare psihosocială prin dezbateri de grup, de către Kurt Lewin și colaboratorii săi. Grupul de antrenament (*Training-group*) inventat de Lewin și variantele sale ulterioare, cum ar fi grupul de întâlnire de orientare rogeriană, devine o cale democratică de intervenție asupra personalității, prin decizii de grup și influențare interpersonală (De Visscher, Neculau, 2001). Nu știm dacă cineva a adus această metodă în România după numai un an de la experimentul de la Bethel, probabil că a fost o “intuiție pedagogică” locală. Unul dintre participanți însă, Eugen Țurcanu, se declara nesatisfăcut de eficiența acestei metode pedagogice prea lente și propune autorităților să-i aducă îmbunătățiri, în vederea “ruperii cu trecutul” în mod definitiv. Autoritățile dau curs cererii sale, îl încurajează și consiliază să schimbe procedul. În primăvara lui 1949, grupul de “reeducați” de la Suceava este transferat la Pitești și începe o nouă etapă. Deținuții sunt repartizați în celule după planul lui

Țurcanu, în așa fel încât participanții-complici, ca în toate experimentele psihosociologice, să poată deturna la un moment dat direcția grupului, în funcție de noile variabile manipulate de conducătorii experimentului. Participanții naivi la experiment (deținuții neinformați asupra scopului final) sunt, mai întâi, supuși unor amenințări verbale sau li se aplică mici corecții de către noii lor colegi de celulă, în scopul de a-i convinge să renunțe la concepțiile lor vechi, “reacționare”. Uimirea celor supuși acestui tratament n-a fost mică: “Prima reacție a deținuților, la declanșarea violențelor, mărturisește un fost participant ca subiect la experiment, a fost surpriza și nedumerirea. Ei erau obișnuiți cu torturile Securității, dar nu reușeau să înțeleagă cum e posibil ca frații lor de suferință să-i bată și să-i chinuiască cu sadism. Această reacție a fost și primul element care a slăbit puterea de rezistență a celor supuși reeducării” (Boldur-Lătescu, 2002). Apoi, în noaptea de Crăciun din 1949, în “camera 4 Spital”, o celulă mai mare, de aproximativ 100 persoane, după apelul adresat celor care rezistaseră până atunci, se trece la metode mai radicale. Începe o bătaie generalizată, aplicată celor care nu înțelegeau să renunțe, de către “reeducați”, cu băte și scânduri de la pat. Întrucât rezultatul părea, la un moment dat, incert, năvălesc în celule gardienii care masacrează, timp de câteva ore, pe cei ce se opun reeducării. Acesta a fost începutul. Continuarea: bătaii sistematice, torturi, unele mai ingenioase decât altele, aplicate de grupul Țurcanu, cu aprobarea și asistența autorității, celor care încă rezistau. Se cereau mărturisiri complete și “sincere”, renunțarea la convingerile anterioare și blamarea valorilor și simbolurilor care constituiau repere ale rezistenței. În grupul de presiune sunt cooptați și aderenți aparținând altor opțiuni ideologice și sunt supuși procesului de prelucrare toți cei care nu manifestau convingător dorința lor de schimbare radicală. Bineînțeles, torționarii treceau ei înșiși, mai întâi, prin operațiunea de reeducare. Metodele de convingere? Bătaia, supunerea la neînchipuite umilinte, fizice și psihice, pedepse inumane, delațiunea, izolarea. Rezultatul? Obținerea unui climat de neîncredere și suspiciune, surparea totală, “modificarea interiorului” în așa mod încât cei supuși experimentului erau ulterior de nerecunoscut. Mulți dintre cei antrenați ca subiecți în acest experiment au fost uciși, unii au rămas invalizi, toți au fost mutilați psihic pentru restul vieții. Unii dintre cei care au fost implicați la Pitești au exprimat opinia după care nici un participant nu a ieșit neschimbat din acest proces de modificare controlată a organizării sale interne. Iată opinia unui analist al fenomenului: “toți au devenit în cele din urmă, nu importă cât timp au rezistat, simple elemente docile pe care inspiratorii le vor întrebuița mai departe după un plan bine chibzuit. N-au existat excepții. Numai cei care au avut norocul să moară în timpul schingiuirilor au putut scăpa neîntinați” (Bacu, p. 66). Se instalase în rândul deținuților o asemenea frică, de toate și de toți, încât cei mai mulți nu și-au putut reveni niciodată. Scopul nu era lichidarea fizică (existau și alte căi), ci schimbarea structurii personalității prin distrugerea reperelor, ancorelor sale: a credințelor religioase, a valorilor familiei, a încrederii în prieteni. Doctorul Ioniță rezuma astfel mesajul care i s-a transmis: “Trebuia să renunț la propria mea identitate, să-mi reneg familia și să o acuz de cele mai oribile crime și fapte necugetate, să recunosc că școala și biserica mi-au pervertit sufletul, că societatea în care am crescut și m-am format este putredă și, ca atare, trebuie să piară, să mă lepăd de credința străbună, să lovesc și eu în colegii și prietenii mei...”

Specificul acestui experiment – pe care l-am putea numi psihosociologic – era acela al parcurgerii unei proceduri deosebit de elaborate, dărâmand treptat stâlpii de susținere interioară ai personalității, în scopul transformării subiecților în roboți ascultători. Metodele utilizate erau *tortura* și “*sugestia*”, în această succesiune. După suplicii, li se sugera subiecților că ar putea scăpa de acest tratament sau că ar putea fi diminuate

suferințele dacă acceptă programul de demascare. “Tortura, descrie Virgil Ieruncă, el însuși fost deținut politic, acest montaj experimental, era cheia reușitei. De-a lungul tuturor acestor faze, confesiunile erau regulat întrerupte de torturi. Orice ai fi spus, oricâte infamii ai fi inventat, Țurcanu nu era niciodată mulțumit. De tortură nu puteai scăpa. Era doar posibil, acuzându-te de cele mai mari mârșăvii, să scurtezi perioada de schingiuri.”

Întregul proces cuprindea patru faze:

a) prima se numea *demascarea externă* și se solda cu afirmarea lealității față de autorități, față de partid, deținutul fiind obligat să-și demaște toate legăturile pe care le avusese și pe care nu le dezvăluisese la anchetă. Se pare însă că unii subiecți afixau o cedare formală, de fațadă, nerenunțând la convingerile lor, fapt care n-a scăpat celor ce conduceau experimentul;

b) în a doua fază, numită *demascarea internă*, se solicita deținutului să-i denunțe pe cei care-l ajutaseră să reziste în interiorul închisorii. Delațiunea era considerată o părghie importantă în acest proces de schimbare, individul care pierdea respectul celorlalți și încrederea în sine era mult mai vulnerabil;

c) *demascarea morală publică* însemna un pas mai departe pe linia disoluției individualității. Deținutul trebuia să calce în picioare tot ce avea mai scump – soția, familia, prietenii, credința (subiectul trebuia să inventeze fapte abjecte, pe care să le pună în sarcina celor apropiați – uneori chiar perversiuni sexuale, incesturi – pentru a fi cât mai credibil);

d) în faza a patra, individul trebuia să demonstreze că este *reeducat*, fiind obligat să conducă procesul de “reeducare” al celui mai bun prieten, supunându-l la suplicii cât mai savante. Recompensa era primirea sa în rândul ODCC (Organizația Deținuților cu Convingeri Comuniste).

Modalitatea practică de fixare și întărire a noilor “convingeri” era bătaia, violența fizică, obligarea la gesturi de supunere neuzuale, umilirea în chip neobișnuit a celui vizat. Programul începea de dimineața, toți cei supuși reeducării erau supravegheați de plantoni selecționați dintre reeducați care le cereau să adopte o poziție rigidă de supunere, de umilință. Cei care încercau gesturi de destindere erau readuși imediat la ordin prin lovituri; gestul supraveghetorului era spontan, de teamă că ar putea fi observat de către alții sau de teamă că cel supravegheat ar putea divulga el însuși lipsa sa de vigilență. De altfel, pozițiile călău-victimă se schimbau adesea, orice reeducat putea reîncepe procesul de perfecționare, dacă se considera că nu era destul de ferm în conduita sa. Servirea mesei era o altă modalitate de intervenție asupra indivizilor. Li se cerea să consume alimentele fără linguri, cu limba, din gamele sau de pe jos, fără a avea permisiunea să spele gamelele. Orele de somn erau și ele riguros controlate, trebuiau să doarmă numai cu fața în sus, fără a avea permisiunea să schimbe poziția. Orice gest spontan de schimbare a poziției în somn era imediat sancționat cu lovituri de ciomag. Extenuat, cel supus acestui tratament aștepta ca pe o eliberare programul de dimineață. Un ciclu care avea ca efect cedarea, renunțarea, abandonarea necondiționată. Cei considerați reeducați erau apoi promovați în posturi de educatori sau transferați în alte închisori și lagăre, pentru a aplica tehnicile învățate aici.

Nu insistăm, cu alte exemple, asupra acestor metode de educație, parcurgerea literaturii despre acest experiment provoacă cititorului groază și o dorință irepresibilă de a se elibera. Vom consemna doar că efectul acestui tip de tratament a fost cel scontat: demoralizarea totală, surparea interioară, ruperea legăturilor cu lumea normală, modificarea organizării social-cognitive a personalității, transformarea individului într-o mașină care acționează la comandă.

Interpretări posibile

Am utilizat, ca material documentar, îndeosebi lucrări ale unor specialiști ai domeniului (istorici, politologi, analizele unui cunoscut psiholog, interpretările unui medic) și doar câteva lucrări memorialistice. Din punct de vedere al ilustrării prin fapte, textul de față are serioase lacune. Amintirile foștilor deținuți politici sunt, majoritatea, marcate afectiv, chiar dacă conțin informații de o valoare importantă. Am renunțat, din acest motiv, la multe dintre ele. Mi-am asumat acest risc pentru a nu putea fi acuzat de “retorică anticomunistă” sau de “partizanat ideologic”, modalitate de anulare a abordărilor de acest tip.

În închisorile din România au fost supuși unor diferite programe de schimbare dirijată a personalității, prin represiune, oameni aparținând tuturor opțiunilor politice și convingerilor extrem de diferite, de la legionari și fasciști la socialiști și comuniști. Au aparținut și tuturor etniilor: români, germani, evrei, maghiari, sârbi. Nu toți puteau fi încadrați în categoria opozanților la noua orânduire. În afara celor care au adoptat, de pe poziții ideologice, o atitudine fermă împotriva noului regim, ceea ce aveau cei mai mulți în comun era, cred, capacitatea lor de a analiza critic ceea ce se întâmpla, gândirea alternativă, distanțarea față de o realitate pe care o considerau anormală și care le devenise ostilă. Dacă intelectualii anchetați și condamnați puteau fi acuzați de opoziții doctrinare, țărani (români, germani, sârbi) sau muncitorii erau doar oameni care se formaseră într-o anumită normalitate și nu învățaseră mecanisme de adaptare la o realitate care li se părea străină lumii lor și inadecvată.

Am putea interpreta faptele descrise în paginile de mai sus, dar mai ales comportamentele actorilor implicați în aceste scenarii, în două chei:

- a) ca o strategie de instituire a unor noi reguli morale și a unui nou proiect de om;
- b) ca un conflict socio-cognitiv, ca o “luptă interpersonală”: războiul unui grup marginal pentru a dobândi poziții și roluri sociale, “putere cognitivă” (concomitent cu deposedarea vechilor deținători de aceste atribute).

În primul caz, avem a face cu o tehnică de deviere a proceselor de transfer și identificare, de la grupul de apartenență către un model utopic, justificat ideologic – “omul nou”. Scopul era recuperarea celor diagnosticați cu o identitate “nesănătoasă”, victime ale unui sistem explicativ defectuos și călăuzirea lor către un obiect de identificare dezirabil. În vederea recuperării ulterioare, procesul presupunea mai întâi decăderea celor considerați opozanți (dar uneori și a propriilor partizani și chiar a inocenților, cum bine observa Hannah Arendt din statutul de persoane normale psihic, articulate contextului; însemna o denaturare a adversarilor (la un moment dat oricine putea deveni adversar!), degradarea lor pentru a nu mai fi recunoscuți ca parteneri diligenți, ca individualități independente și demne. Sub tutela unei ideologii strivitoare, promovând controlul total asupra vieții indivizilor și a mijloacelor de informare, s-a ales tactica demonizării oponentilor, etichetarea acestora ca suboameni (non-persoane) pentru a se justifica aplicarea unor tratamente neuzuale. Jocul ia forme grotești. Actorii sociali implicați, călăi și victime, prin contagiune și schimb de informații, își pierd caracteristicile esențiale personalității (individualitate, unicitate, stabilitate, concretețe și corolarul lor – totalitate) și se scindează, se fragmentează, cunosc un proces de depersonalizare. Lavinia Betea ilustrează modul în care se petrece această metamorfoză torționar-victimă pe câteva exemple luate din istoria proceselor staliniste, cazurile Zinoviev, Kamenev și Buharin. Fiecare dintre aceștia și-au recunoscut vini imaginare, s-au umilit și autoacuzat, și-au clamat sentimentele de iubire și atașament față de partid, s-au predat total călăului

lor, Stalin. Pentru a fi “convinși” să adopte această poziție, pentru a se identifica cu idealul propus, se utilizau metode încrucișate, de la presiunea psihică la tortura rafinată: interogatorii de noapte, metoda “convingerii”, injuria grosolană, atacul prin alternarea comportamentelor, umilirea și intimidarea, exploatarea atașamentului față de cei dragi, depășirea pragurilor senzoriale absolute, lipsirea anchetatului de hrană, apa, aer și somn, izolarea totală (carcera), bătaia, tortura fizică. Nu e de mirare, în aceste condiții, ca victima să se identifice cu călăul, să-l privească ca pe un salvator, să-i transfere acestuia (sau grupului său, instituției pe care-o reprezintă) dorințele și proiectele sale – cazul Belu Zilber, fostul ilegalist comunist, implicat în procesul Pătrășcanu.

Un cunoscut psihanalist francez, Tobie Nathan, ne oferă o cheie de interpretare a relației dintre traumă și afiliere, pe care o numește “tehnica traumatică”: un dispozitiv traumatizant extern, creat deliberat, devine capabil să provoace o transformare radicală a unui univers psihic, să distrugă eul, să reorganizeze reperele individului, să modifice identitatea persoanei și să provoace un recurs la alte grupuri de referință. Strategia pe care o utilizează “logica traumatizării”, comentează o elevă a lui Nathan această tehnică de schimbare planificată, constă în inducerea unor emoții forte, atacarea părților vitale ale corpului (capul, sexul), utilizarea unor mesaje paradoxale, capabile să provoace individului confuzie, dezorientare. Efectul va fi căutarea unei noi anvelope psihice, a unei noi forme de “protecție”, a unui nou obiect de afiliere (Talaban, 1999). Mecanismele psihologice utilizate de torționari erau: ședințele prelungite de tortură individuală și colectivă; solicitarea repetată a unor “declarații” orale, scrise și rescrise, urmărindu-se negarea convingerilor victimei, abolirea legăturilor sale psihosociale; interpretările absurde ale informațiilor obținute, cu scopul de a dezorienta și a paraliza victima; crearea confuziei generalizate asupra organizării structurilor psihice și sociale. “Laboratorul” de la Pitești a funcționat ca un spațiu de dresaj pentru a modifica natura interioară a subiecților, ca o rampă pentru construirea prototipului de “om nou”. Irina Talaban ne oferă câteva repere pentru a putea interpreta această punere în scenă: a) nu întâmplător grupul țintă a fost elita, viitorul națiunii (studenții, elevii), cei care ar fi putut asigura generația viitoare de decidenți; b) efectul secundar al acțiunii destructive de la Pitești a însemnat și distrugerea legăturilor între generații, a mecanismelor de transmisie socială; c) între obiectivele prioritare au fost înscrise surparea încrederii în valorile tradiționale ale societății românești, a legăturilor cu grupurile de apartenență (modelele istorice, familia, religia). Finalitatea era negarea reperelor, spargerea coerenței, distrugerea încrederii – condiții pentru punerea în scenă a noului proiect de om.

O altă posibilă interpretare a fenomenului Pitești s-ar putea realiza prin referire la achizițiile recente ale psihologiei sociale cognitive. Ne referim la teoria conflictului socio-cognitiv și la teza marcajului social.

Să vedem, mai întâi, care sunt nivelurile de analiză ale unei construcții socio-cognitive. Doise (1982) identifica patru nivele: a) primul este cel *intra-individual*; individul este considerat un organism independent care tratează informația utilizând schemele cognitive de care dispune; b) cel *interindividual*, când persoana este obligată să se raporteze la o situație dată, să se angajeze în interacțiuni, să prelucreze datele în funcție de informațiile care-i sunt furnizate de un potențial partener; c) nivelul *pozițional*: subiectul este obligat să țină seama de diferența de poziție dintre el și interlocutor; această inegalitate precede interacțiunea și o marchează, stabilește statusul fiecărui actor în scenariul distribuit, fixează rolurile permise în această țesătură de relații sociale; d) ultimul este nivelul *ideologic*; interacțiunea se desfășoară pe fundalul unui sistem de credințe, reprezentări și norme permise, a producției culturale și ideologice

autorizate. În toate aceste situații individul nu poate judeca și decide independent. Chiar în primul caz el este în realitate limitat de informațiile și de schemele cognitive deprinse într-un anumit context. În celelalte trei cazuri depinde direct de context și de interlocutor. Ținând seama de faptul că interacțiunea, în cazul la care ne referim, este asimetrică, învățarea unor scheme noi se fondează pe invitația explicită la imitație și pe tutela exercitată de “experimentator”. În cazul al doilea, subiectului i se furnizează informații și scheme admise și i se sugerează ca aceasta este singura alternativă de progres. În cazul al treilea, antrenorul face presiuni asupra subiectului, îndemnându-l să intre în rolul prescris. În ultima situație, se balizează un spațiu de mișcare și se furnizează subiectului o schemă cu traseele permise. După exerciții și întăriri repetate acesta învață calea corectă de rezolvare a problemei, exclude parcursurile incorecte și-și consolidează o schemă generală de acțiune, singura posibilă.

Dezvoltarea sau schimbarea schemei cognitive poate fi întărită prin metode specifice. Teza *conflictului socio-cognitiv* a fost propusă de grupul de la Geneva (Doise, Mugny, Perret-Clermont, 1975) și dezvoltată apoi prin cercetări empirice asupra procesului de învățare. Pentru a accelera structurile cognitive ale grupului țintă se organizează situații interacționale specifice, de conflict între partenerii care trebuie să-și schimbe schemele cognitive de bază. Conflictul este conceput ca o sursă de schimbare a individului și a sistemului în care acesta evoluează. Paradigma minimală constă în confruntarea punctelor de vedere, într-o interacțiune în care unul (sau câțiva) dintre participanți manifestă o dorință de schimbare. Demersul presupune mai întâi o de structurare, o dezechilibrare prin tensiune socio-afectivă a vechiului echilibru cognitiv și apoi o reconstrucție, prin interacțiune cu actori sociali competenți. Subiecților vizați li se creează o stare de așteptare, îmbinând dorința de schimbare cu nevoia de a ajunge într-un nou echilibru. Dimensiunea socială joacă un rol important, subiecții supuși experimentului sunt “sensibilizați” la așteptările celorlalți, ei sunt motivați să se angajeze în interacțiuni care urmăresc, mai întâi, dezechilibrarea inter-individuală, pentru a ajunge apoi la dezechilibrarea intra-individuală. și în final, prin același procedeu al pașilor mici, la noua construcție. Procesul este interactiv, subiecții sunt ajutați, cu fiecare pas, să corijeze reacțiile inadecvate, să tindă spre modelul propus. Totul depinde aici de priceperea “educatorului” de a inventa situații de confruntări socio-cognitive, de a propune montaje pedagogice corespunzătoare. Acest tip de învățare, care se bazează pe forța de persuasiune a lui Alter în confruntarea dintre Subiect și Obiect, deși inventat pentru uzul școlar, se poate transfera, cum s-a și procedat, în lumea adultă. Partenerii intră într-o confruntare socio-cognitivă cu privire la soluția unei probleme. Cercetările în școli au dovedit că prin confruntare se învață mai bine și noile cunoștințe se consolidează mai repede. Perspectiva aceasta interacționistă, plecându-se de la experiențe cumulative și progresive, a demonstrat practic cum o nouă construcție cognitivă începe cu o de structurare a celei vechi. Experimentul Pitești a dovedit că paradigma e valabilă și în cazul învățării la adulți, dacă se creează situația de conflict socio-cognitiv și dacă antrenori competenți asigură desfășurarea demersului practic.

O extensiune a paradigmei conflictului socio-cognitiv este conținută de teza *marcajului social*. Sintagma este propusă tot de grupul de la Geneva. Ei căutau o explicație causală a semnificațiilor și practicilor sociale în situații de progres cognitiv. Și au ajuns la concluzia că orice evoluție cognitivă prin interacțiune este marcată de norme, reguli și convenții sociale, de contextul ideologic în care se desfășoară interacțiunea. Plasat într-un context “corect”, cel ce învață va dezvolta strategii cognitive adecvate, marcate de trăsăturile situației, va învăța schemele cognitive

promovate de acest context. Progresul său va consta în internalizarea treptată a normelor propuse, mediul social susținându-l în efortul său de restructurare a gândirii sale și de schimbare personală.

Se poate deci apela la teoria dezvoltării sociale a inteligenței (Doise, Mugny, 1981, 1998) pentru a explica evoluțiile care au avut loc într-o situație de învățare specifică: un montaj pedagogic creat după schemele unei teorii ce se va dezvolta mai târziu. Ipoteza noastră a fost confirmată de faptele descrise. Vom apela, în final, la cercetări recente din domeniul “sociologiei închisorii”. Se pare că mediul penitenciar funcționează ca o societate care dezvoltă o subcultură aparte. Mediul carceral se comportă ca o organizație care propune norme și-i încurajează pe cei vizați să învețe prin interacțiune cu supraveghetorii (Combessie, 2001). Acest spațiu social propune valori și un mod de viață specific, recomandând (autorizând) unele acțiuni și stiluri de comunicare și interzicând altele. Închisoarea se prezintă ca o “instituție totală” care propune încarceratilor o nou stil de adaptare socială, dacă aceștia vor să-și conserve sănătatea fizică și mentală. Unele cercetări au degajat ideea că interacțiunea supraveghetor-supravegheat se desfășoară după o logică aparte, primii asumându-și rolul de “misionari”, chemați să-i apropie de realitatea vieții pe cei situați în afara normelor și a logicii sociale.

Fenomenul Pitești a funcționat ca un experiment *avant la lettre*, a premers teoriilor și modelelor de abordare cunoscute astăzi. Poate că ar merita un interes mai susținut din partea psihologilor și pedagogilor.

BIBLIOGRAFIE

- Abrie, J.C., Guimelli, C., 1998, *Representations sociale et effects de contexte*, în “Connexions”, 72, 2.
- Arendt, H., 1994, *Originile totalitarismului*, trad. Ion Dur și Mircea Ivănescu, București, Humanitas.
- Bacu, D., 1991, *Pitești. La Buchenwald se murea mai ușor*, București, Atlantida.
- Balotă, N., 2001, *Abisul luminat*, în “Aldine”, supliment al ziarului “România Liberă”, anul V, nr. 257.
- Betea, L., 2001, *Psihologie politică. Individ, lider, mulțime în regimul comunist*, Iași, Polirom.
- Boldur-Lătescu, G., 2002, *Fenomenul Pitești - un experiment menit să impună dubla gândire*, în “Aldine”, supliment al ziarului “România liberă”, 8 iunie.
- Cesereanu, R., 2001, *Panopticum. Tortura politică în secolul XX*, Iași, Institutul European.
- Chalvin, D., 2001, *Du bon usage de la manipulation*, Issy-les-Moulineaux, ESF.
- Combessie, Ph., 2001, *Sociologie de la prison*, Paris, La Decouverte.
- Deletant, D., 2001, *Teroarea comunistă în România. Gheorghiu-Dej și statul polițienesc, 1948-1965*, trad. Lucian Leuștean, Iași, Polirom.
- Deletant, D., 2002, *Studiu introductiv la Marius Oprea, Banalitatea răului. O istorie a Securității prin documente*, Iași, Polirom.
- De Visscher, P., Neculau, A., 2001, *Dinamica grupurilor. Texte de bază*, Iași, Polirom.
- Documente ale procesului reeducării din închisorile Pitești*, Gherla, 1995, București, Vremea.
- Doise, W., Mugny, G., 1981, *Le développement sociale de l'intelligence*, Paris, Intereidition.
- Doise, W., Mugny, G., 1998, *Psihologie socială și dezvoltare cognitivă*, Iași, Polirom.
- Douglas, M., 2002, *Cum gândesc instituțiile*, Iași, Polirom.
- Flament, C., 1997, *Structura, dinamica și transformarea reprezentărilor sociale*, în A. Neculau (ed.), *Reprezentările sociale*, Iași, Polirom.
- Giurescu, C., 1994, *Cinci ani și două luni în penitenciarul de la Sighet*, București, Editura Fundației Culturale Române.
- Ierunca, V., 1990, *Fenomenul Pitești*, București, Humanitas.
- Ioniță, N., 2000, *Detenția – factor de psihopatizare a personalității*, în *Analele Sighet. Anii 1954-1960. Fluxurile și refluxurile stalinismului*, București, Editura Fundației Academia Civică.
- Jela, D., 1999, *Drumul Damascului. Spovedania unui torționar*, București, Humanitas.
- Liiceanu, A., 2003, *Rănilor memoriei. Nucșoara și rezistența din munți*, Iași, Polirom.
- Markova, I., 1999, *Sur la reconnaissance sociale*, în “Psychologie et société”, 1.

MANIPULAREA COGNITIVĂ ÎN TOTALITARISM

- Mărgineanu, N., 1991, *Amfiteatre și închisori*, Cluj-Napoca, Dacia.
- Monteil, J.-M., 1993, *Soi et le contexte*, Paris, Armand Colin.
- Moscovici, S., 2002, *Urmele timpului. Iluzii românești, confirmări europene* (dialog cu Adrian Neculau), Iași, Polirom.
- Mugny, G., 1991, *Psychologie sociale du développement cognitif*, Berne, Peter Lang.
- Nathan, T., 1991, *L'art de renaitre*, în "La Nouvelle revue d'ethnopsychiatrie", nr. 18, Grenoble.
- Neculau, A., 1991, *Roumanie: le changement difficile*, în "Connexions", nr. 58.
- Neculau, A., 1992, *Les "secrets" de l'Est: le modele roumain*, în "Connexions", nr. 60.
- Neculau, A., 1998, *Intervention et manipulation*, în "Connexions", nr. 71.
- Neculau, A., 1998, *Conflictul socio-cognitiv*, în Stoica-Constantin, A., Neculau, A. (coordonatori), *Psihosociologia rezolvării conflictului*, Iași, Polirom.
- Neculau, A., 1999, *Memoria pierdută. Eseuri de psihologia schimbării*, Iași, Polirom.
- Neculau, A., 2000, *Controlul contextului și manipularea reprezentărilor sociale*, în "Psihologia socială", nr. 5.
- Neculau, A., 2001, *Cum se construiește azi memoria socială*, în "Psihologia socială", nr. 7.
- Oprea, M., 2002, *Banalitatea răului. O istorie a Securității în documente*, Iași, Polirom.
- Pavlovici, F. C., 2001, *Tortura pe înțelesul tuturor*, Chișinău, Cartier.
- Popescu, T., 2002, *Din nou despre experimentul Pitești*, în "Aldine", supliment al ziarului "România liberă", nr. 311, 6 aprilie.
- Schlattner, E., 2001, *În închisoare am învățat limba română a inimii*, interviu acordat lui C. Coroiu, în "Adevărul literar și artistic", nr. 579.
- Talaban, I., 1999, *Terreur communiste et resistance culturelle*, Paris, PUF.
- Tismăneanu, V., 1996, *Arheologia terorii*, București, Alfa.